

حدیث سفینه

گزارشی مختصر و روان از کتاب عبقات الانوار
علامه میرحامد حسین

سمیه خلیلی آشتیانی

انتشارات نبأ

سرشناسه: کنتوری، میرحامد حسین ۱۳۴۶ - ۱۳۰۶ ق.
عنوان قرارداد: عبقات الانوار فی امامة الائمة الاطهار، فارسی. برگزیده
عنوان و بدیداور: حدیث نور: گزارشی مختصر و روان از کتاب عبقات الانوار /
[علامه میرحامد حسین] / سمیه خلیلی آشتیانی.
مشخصات نشر: تهران: مؤسسه فرهنگی نیا، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری: ۴۸ ص.
شابک: ۹ - ۰۸۱ - ۲۶۴ - ۶۰۰ - ۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
یادداشت: این کتاب برگزیده کتاب «عبقات الانوار» تألیف میرحامد حسین
هندی بوده که خود نیز رده‌های بر کتاب «تحفه اثنی عشریه» تألیف عبدالعزیز
دهلوی است.
موضوع: علی بن ابی طالب علیه السلام، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. انبیا
خلافت، احادیث خاص (سفینه)، امامت.
شناسه افزوده: خلیلی آشتیانی، سمیه، ۱۳۶۰
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۶ ۳۰۴۲۳ ع ۹ ک / ۲۲۳ BP
رده‌بندی دیویی: ۴۵ / ۲۹۷
شماره کتابخانه ملی: ۵۰۲۹۰۱۵

انتشارات نیا

حدیث سفینه

گزارشی مختصر و روان از کتاب عبقات الانوار علامه میرحامد حسین

نگارنده: سمیه خلیلی آشتیانی

حروفچینی: انتشارات نیا / صفحه‌آرایی: مشکاة

چاپ و صحافی: دالاهو، صالحانی

چاپ اول: ۱۳۹۶ / شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه / قیمت: ۴۰۰۰۰ ریال

ناشر: انتشارات نیا / تهران، خیابان شریعتی، روبروی ملک،

خیابان شبستری، خیابان ادیبی، شماره ۲۶

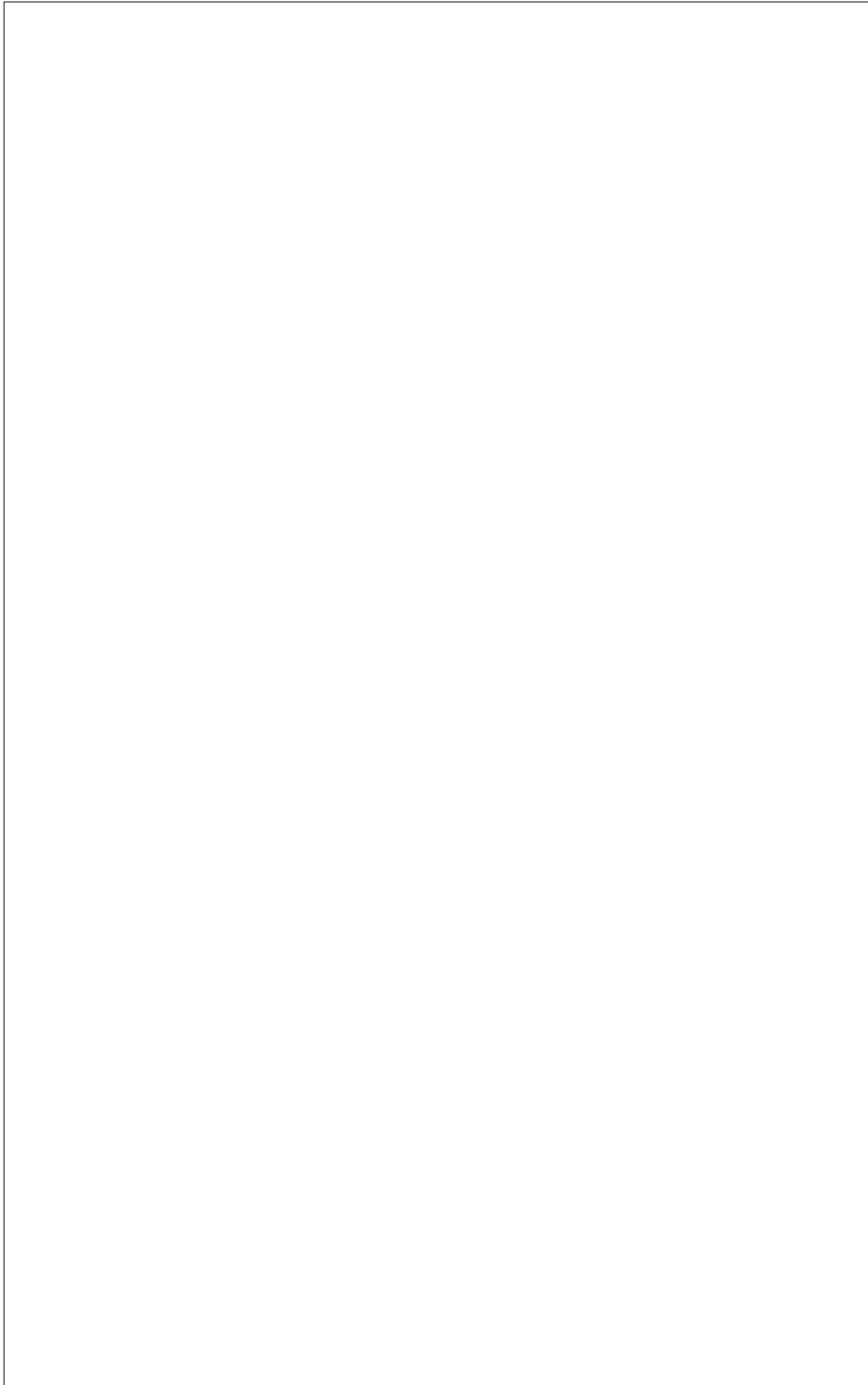
صندوق پستی: ۳۷۷ / ۱۵۶۵۵

تلفن: ۷۷۵۰۶۶۰۲ فاکس: ۷۷۵۰۴۶۸۳

شابک: ۹ - ۰۸۱ - ۲۶۴ - ۶۰۰ - ۹۷۸

ISBN 978 - 600 - 264 - 081 - 9

توکل

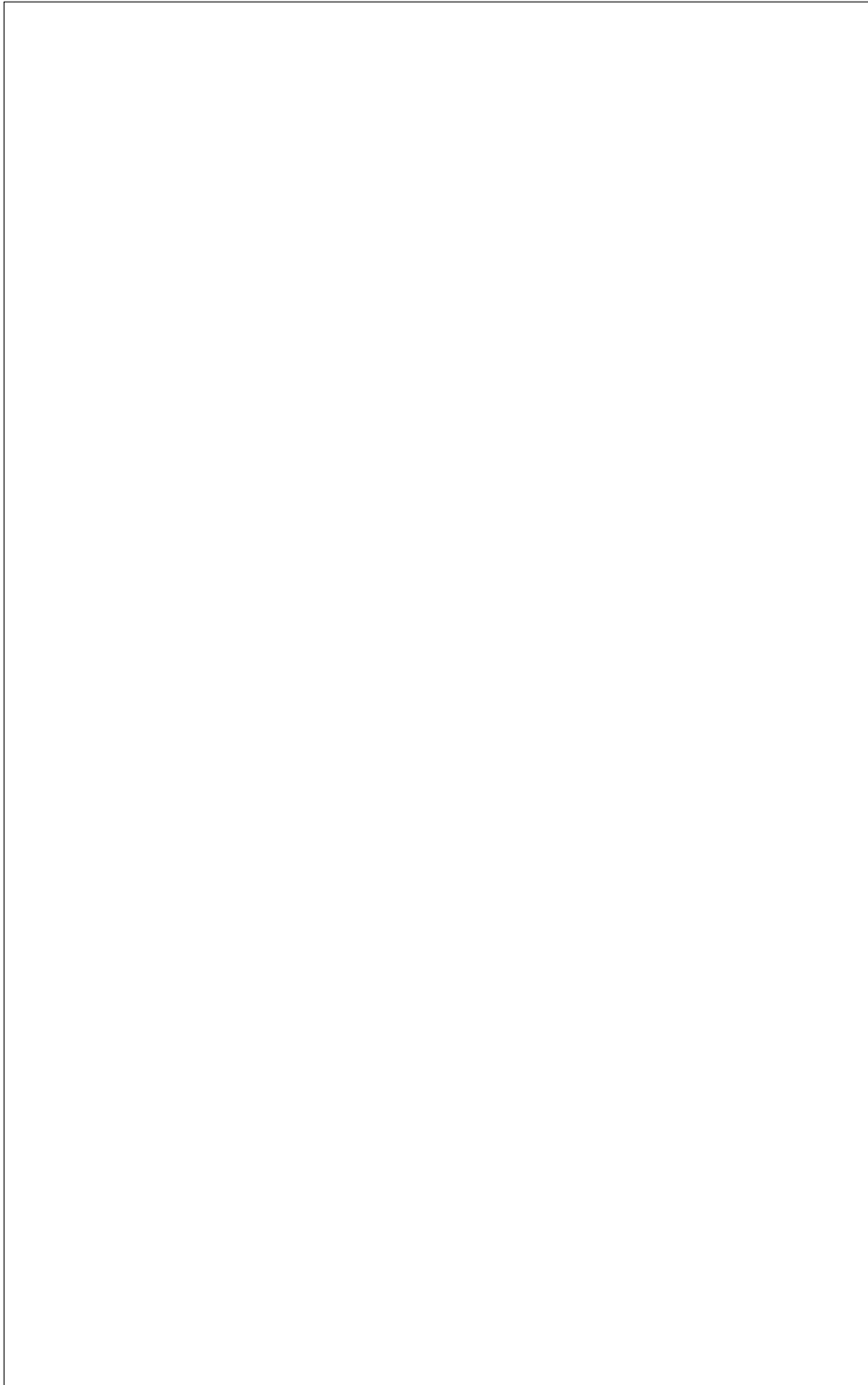
فهرست مطالب

مقدمه	۹
۱. لزوم تبعیت و اطاعت	۱۱
۲. عصمت اهل بیت <small>علیهم السلام</small>	۱۱
۳. افضلیت اهل بیت <small>علیهم السلام</small>	۱۲
۴. محبت اهل بیت <small>علیهم السلام</small>	۱۲
حدیث سفینه در منابع اهل سنت	۱۲
حدیث سفینه نزد شیعیان	۱۵
راویان اهل تسنن حدیث سفینه	۱۹
محمدبن ادريس شافعی (م ۲۰۴ هـ)	۱۹
احمدبن حنبل	۲۰
مسلم نیشابوری	۲۰
ابن قتیبه	۲۱
طبرانی	۲۱
حاکم نیشابوری	۲۲
ابونعیم اصفهانی	۲۲

- ۲۳ ..... ابن مغازلی
- ۲۴ ..... سبط ابن جوزی
- ۲۴ ..... محب الدین طبری
- ۲۵ ..... نورالدین هیثمی
- ۲۶ ..... سیوطی
- ۲۷ ..... ابن حجر مکی
-
- ۲۹ ..... سند حدیث سفینه
- ۲۹ ..... الف - صحابه
- ۳۰ ..... ب - تابعان
- ۳۱ ..... ج - محدثان و حافظان حدیث اهل سنت
-
- ۳۳ ..... شواهد و مؤیدات حدیث سفینه
- ۳۳ ..... حدیث اول:
- ۳۴ ..... حدیث دوم:
- ۳۵ ..... روایتی از امام سجاد علیه السلام در تأیید حدیث سفینه
-
- ۳۷ ..... دلالت حدیث سفینه بر امامت اهل بیت علیهم السلام
- ۳۷ ..... ۱. پیروی از اهل بیت علیهم السلام واجب است
- ۳۷ ..... ۲. پیروی از اهل بیت علیهم السلام موجب نجات و رهایی است
- ۳۸ ..... ۳. اهل بیت علیهم السلام بر دیگران افضلیت و برتری دارند
- ۳۸ ..... ۴. محبت اهل بیت علیهم السلام واجب است
- ۳۹ ..... ۵. اهل بیت عصمت دارند

فهرست مطالب

۶. تخلف از اهل بیت علیهم السلام گمراهی است ۳۹
۷. اهل بیت میزان شناخت مؤمن و کافر هستند ۳۹
۸. وجود امام در هر دوره و زمانی ضروری است ۴۰
۹. اهمیت دادن ابوذر به حدیث سفینه ۴۰
۱۰. همراهی حدیث سفینه و حدیث ثقلین ۴۰
۱۱. همراهی حدیث سفینه و حدیث اشباح ۴۱
- منابع ۴۳

مقدمه

حدیث سفینه، حدیثی مشهور از پیامبر اسلام ﷺ است که در آن اهل بیت خود را برای مسلمانان، به کشتی نوح تشبیه فرموده است. این حدیث یکی از ادله‌ی روایی شیعیان برای اثبات جایگاه ویژه اهل بیت پیامبر اکرم ﷺ در هدایت و رهبری مسلمانان است.

حدیث سفینه بنا بر نقل ابوذر غفاری از پیامبر اکرم ﷺ، این چنین است.

«إِنَّمَا مَثَلُ أَهْلِ بَيْتِي فِيكُمْ كَمَثَلِ سَفِينَةِ نُوحٍ، مَنْ دَخَلَهَا نَجَى، وَمَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِقَ»؛

مَثَلُ أَهْلِ بَيْتِ مَنْ فِي مِثْلِهَا مَثَلُ سَفِينَةِ نُوحٍ، مَنْ دَخَلَهَا نَجَى، وَمَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِقَ.^۱

۱. شیخ طوسی، الأمالی، ص ۶۳۳؛ دیلمی، ارشادالقلوب، ج ۲، ص ۹

این حدیث با اختلاف اندکی در متن، از حدود پنجاه طریق روایی، در کتب روایی مختلف نقل شده است؛ از این رو متواتر معنوی است. حدیث سفینه از طریق شش تن از ائمه علیهم السلام: امام علی،^۱ امام حسن،^۲ امام سجاد^۳ امام باقر،^۴ امام صادق^۵ و امام رضا علیه السلام،^۶ تعدادی از صحابه همچون ابوذر،^۷ مقداد،^۸ ابوسعید خدری،^۹ ابن عباس،^{۱۰} انس بن مالک،^{۱۱} سلمه بن اکوع،^{۱۲} عبدالله بن

ص ۳۰۶؛ شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۲۷؛ شیخ صدوق، الأمالی، ص ۲۶۹، ح ۱۸؛ احمد بن علی طبرسی، الاحتجاج، ج ۱، ص ۲۷۳.

۱. سیوطی، درالمنثور، ج ۱، ص ۱۷۴؛ سلیم بن قیس، کتاب سلیم، ج ۲، ص ۵۶۰.

۲. مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۴، ص ۷۶.

۳. سلیم بن قیس، کتاب سلیم، ج ۱، ص ۶۱.

۴. صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، ج ۱، ص ۲۸۱.

۵. ابن حیون، شرح الاخبار، ج ۳، ص ۳؛ نعمانی، الغیبه، ص ۱۵۵.

۶. صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۲۷.

۷. ابن مغزلی، مناقب، ص ۱۴۹؛ سلیم بن قیس، کتاب سلیم، ج ۲، ص ۵۶۰، ص ۹۳۷؛ شیخ طوسی، الامالی، ص ۶۰؛ ابن حیون، شرح الاخبار، ج ۳، ص ۳.

۸. سلیم بن قیس، کتاب سلیم، ج ۲، ص ۵۶۰.

۹. ابن حیون، شرح الاخبار، ج ۳، ص ۳.

۱۰. حموی، جوینی، فرائد السمطین، ج ۲، ص ۲۴۷؛ ابن مغزلی، مناقب، ص ۱۴۸.

۱۱. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۹۰.

۱۲. ابن مغزلی، مناقب، ص ۱۴۸.

زبیر^۱ و ابوموسی اشعری^۲ و همچنین شماری از تابعین نقل شده است.

علیای شیعه به این حدیث به عنوان دلیلی برای اثبات حقانیت ولایت اهل بیت علیهم السلام، به ویژه اثبات امامت امیرالمؤمنین علیه السلام استناد کرده‌اند. ایشان این گونه بر این حدیث شریف احتجاج می‌کنند:

۱. لزوم تبعیت و اطاعت

در این حدیث اهل بیت علیهم السلام از سوی ایشان به عنوان وسیله نجات معرفی شده‌اند و اطاعت از وسیله نجات برای نجات واجب است. پس تبعیت از اهل بیت علیهم السلام لازم است.^۳

۲. عصمت اهل بیت علیهم السلام

اگر کسی که پیروی از او واجب است محتمل الخطا باشد، ضمانتی در نجات به کمک او نیست. حال آن‌که نجات در این حدیث ضمانت شده است، پس اهل بیت علیهم السلام معصوم‌اند.^۴

۱. هیشمی، مجمع الزوائد، ج ۹، ص ۱۶۸.

۲. ابن‌حیون، شرح الاخبار، ج ۲، ص ۴۰۵.

۳. مناوی، التیسیر، ج ۱، ص ۳۴۳؛ ملا علی قاری، مرقاة المفاتیح، ج ۹، ص ۳۹۸۸؛ سمهودی، جواهر العقدین، ج ۲، ص ۱۲۶؛ سید مرتضی، الشافی، ج ۳، ص ۱۲۰؛ شرف‌الدین، مجالس الفاخرة، ص ۷۷.

۴. سید مرتضی، الشافی، ج ۳، ص ۱۲۰؛ حلبی، الکافی فی الفقه، ص ۹۷.

۳. افضلیت اهل بیت علیهم السلام

اگر دیگرانی بر اهل بیت علیهم السلام فضیلت داشتند، آن‌ها به عنوان کشتی نجات معرفی می‌شدند.^۱

۴. محبت اهل بیت علیهم السلام

استفاده از کشتی نجات بدون محبت ایشان ممکن نیست.^۲

حدیث سفینه در منابع اهل سنت

حاکم نیشابوری در کتاب المستدرک علی الصحیحین، پس از نقل این حدیث از جناب ابوذر غفاری تصریح می‌کند که بنا بر معیارهای مسلم نیشابوری، این روایت صحیح است؛ یعنی این حدیث در ردیف احادیث کتاب صحیح مسلم که دومین کتاب معتبر اهل سنت محسوب می‌شود.^۳

طیبی معتقد است گرفتن در کعبه توسط ابوذر که راوی حدیث است، تأکیدی بر اثبات حدیث است و حضور علنی او در خانه خدا و در برابر مردم، نشانگر اهمیت این روایت برای خود ابوذر است و او با این کار خواسته گرایش مردم به این حدیث را جلب کند. وی در ادامه می‌گوید این حدیث در روایت

۱. میرحامد حسین، عبقات، ج ۲۳، ص ۹۷۷.

۲. فخرالدین رازی، مفاتیح الغیب، ج ۲۷، ص ۵۹۶؛ ابن حجر الهیثمی، الصواعق المحرقة، ج ۲، ص ۴۴۵ - ۴۴۶.

۳. حاکم نیشابوری، المستدرک، ج ۲، ص ۲۷۳.

دیگر این گونه آمده است: «من عَرَفَنِي قَدْ عَرَفَنِي وَمَنْ أَنْكَرَنِي فَأَنَا أَبُو ذَرٍّ، سَمِعْتُ النَّبِيَّ...». ابوذر با عبارت «من ابوذر هستم»، به همان حدیث نبوی اشاره کرده که: «آسمان بر کسی سایه نیانداخته و زمین کسی را برنداشته که راستگوتر از ابوذر باشد». در این روایت، رسول خدا ﷺ تنها راه رهایی از دنیا و گمراهی های آن را همین سفینه دانسته است.^۱

سمهودی در کتاب جواهر العقدين می گوید:

«سفینه تشبیهی به کشتی نوح است، و وجه شباهت، نجات سرنشینان. نتیجه حدیث، برانگیختن مردم برای گرایش به ریسمان اهل بیت و محبت و گرمی داشت مقام آنان است».^۲

مناوی نیز در کتاب فیض القدير وجه تشبیه را نجات و راه یافتگی دانسته است؛ یعنی همان طور که سرنشینان کشتی نوح نجات یافتند، نجات امت اسلام نیز در گرو تمسک به اهل بیت علیهم السلام است؛ زیرا آنها پیشوایان هدایت و چراغ های درخشنده ای هستند که خداوند به واسطه آنها بر بندگان خود احتجاج می کند.^۳

با توجه به آنچه بیان شد، خواننده محترم، در کتاب حاضر حدیث سفینه و مؤیدات آن و اسناد آن را از نظر می گذراند؛ ابتدا

۱. طیبی، الکاشف عن حقائق السنن، ج ۱۲، ص ۳۹۱۹.

۲. سمهودی، جواهر العقدين، ج ۲، ص ۱۲۶.

۳. مناوی، فیض القدير، ج ۲، ص ۵۱۹.

این حدیث از منابع روایی شیعیان نقل می‌شود، سپس راویان آن در میان اهل سنت مورد بررسی قرار می‌گیرد، پس از آن احادیث دیگری که مؤید آن است از نظر می‌گذاریم و در آخر نکاتی که از این حدیث استنباط می‌شود بیان شده است؛ این ساختار از کتاب اصلی، اندکی متمایز است و به منظور آشنایی گام به گام مخاطب با این بخش از کتاب عِبَقَاتِ الانوار چنین ساختاری انتخاب شده است.

والحمد لله رب العالمین

شهریور ماه ۱۳۹۶

ایام عید سعید غدیر سال ۱۴۳۸ هجری

سمیه خلیلی آشتیانی

بخش ۱

حدیث سفینه نزد شیعیان

چنانچه در مقدمه گفته شد، این حدیث شریف را شش تن از ائمه علیهم السلام روایت کرده‌اند، که اغلب در میراث حدیثی شیعه موجود است و امروز نیز قابل دسترسی است و بخش حاضر به نقل این روایت از ائمه هدی علیهم السلام اختصاص دارد؛ پیش از پرداختن به این روایات ماجرای صدور این حدیث از زبان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را به روایت از ابوذر نقل می‌کنیم:

روزی در ساعات اولیه روز بر رسول خدا صلی الله علیه و آله در مسجدش وارد شدم، در مسجد کسی از مردم را جز رسول خدا صلی الله علیه و آله که علی علیه السلام نیز در کنارش نشسته بود- ندیدم، خلوتی مجلس را مغتنم شمردم و عرض کردم یا رسول الله، پدر و مادرم به فدایت مرا [به] سفارشی [مفتخر] فرما که خدا مرا به آن پادش دهد.

رسول خدا [پذیرفت] و فرمود: چقدر گرامی هستی ای ابوذر؛ تو از ما اهل بیت هستی و من تو را سفارشی می‌کنم، آن را حفظ کن که آن سفارش دربرگیرنده‌ی راه‌های خیر و وسیله‌های دستیابی به آن است، قطعاً اگر آن را حفظ بنمایی، سود دو چندان به دست می‌آوری.

ای ابوذر، خدا را چنان عبادت کن که گویی او را می‌بینی، اگر تو او را نبینی، قطعاً او تو را می‌بیند و بدان که اساس عبادت خدا معرفت او است، او نخست است، قبل از هر چیزی بوده، پس هیچ چیز قبلش نبود؛ فرد و تک است، پس هیچ (دومی) برایش نیست. ماندگار و باقی است، بدون هیچ انتهایی.

شکافند [هی خالق] آسمان‌ها و زمین و آنچه در آن دو و بین آن دو است و او خداوند مهروز و آگاه است و او بر هر چیزی تواناست.

[دوم آن‌که] ایمان و باور به من و اقرار به آن‌که خدای تعالی مرا به سوی تمام مردم ارسال فرموده در حالی که به اذن او بشارت دهنده، بیم دهنده، دعوت کننده به خدای تعالی و چراغ نورانی باشم.

[سوم آن‌که] محبت و دوستی اهل بیتم که خدا از ایشان رجس و پلیدی را دور کرده است و ایشان را

پاک و پاکیزه کرده است.

بدان ای ابودر که خدای تعالی عزوجل اهل بیت را در امتم مانند کشتی نوح قرار داده است هر کس بر آن سوار شود، نجات یافته و هر کس از آن تخلف کند، نابود می‌شود و مانند درِ حِطّه در بنی اسرائیل است...^۱

امام علی علیه السلام در چند موضع به این روایت برای اثبات ولایت خود و خلافت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله استناد فرموده‌اند، از جمله در خطبه‌ای که به «وسیله» مشهور است، این روایت را بیان کرده‌اند.

ای مردم! آگاه باشید من در میان شما همانند هارون در میان آل فرعون و همچون درِ حِطّه^۲ در بنی اسرائیل و همچون کشتی نوح در میان قوم نوح هستم...^۳

امام حسن علیه السلام در احتجاج با معاویه، برای اثبات حقانیت اهل بیت علیهم السلام در جانشینی پیامبر اسلام به این حدیث شریف استناد فرموده‌اند.^۴

۱. مجلسی، بحار الأنوار (ط - بیروت)، ج ۷۴، ص ۷۵ - ۷۴.

۲. در حِطّه در بنی اسرائیل دری بوده که همه باید هنگام عبور از آن در مقابل خدای عزوجل سر تعظیم فرود می‌آوردند. ن.ک: بحارالانوار، ج ۱۳، ص ۱۸۵ - ۱۸۰.

۳. کلینی، کافی، چاپ دارالحدیث، ج ۱۵، ص ۹۱ - ۹۰.

۴. مجلسی، بحار الأنوار (ط - بیروت)، ج ۴۴، ص ۷۶.

امام سجاد علیه السلام در پاسخ به یکی از اصحاب خود که از فرقه‌ی ناجیه پس از حیات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله پرسیده بود، به این حدیث استناد فرموده و راه درست را بنا به توصیه رسول اکرم پیروی از اهل بیت علیهم السلام معرفی می‌نماید:

مثل اهل بیت من چون کشتی نوح است که هر کس بر آن سوار شد، نجات یافت و هر کس بر جای ماند هلاک شد، و مثل اهل بیتم همچون باب حطه در بنی اسرائیل است.^۱

امام صادق علیه السلام بنا به نقل نعمانی از ایشان در کتاب الغیبه، همین روایت را بیان فرموده‌اند.^۲ امام رضا علیه السلام نیز با اندک اختلافی این حدیث را نقل کرده‌اند.^۳

۱. ترجمه کتاب سلیم بن قیس الهمالی، ص ۳۱.

۲. نعمانی، الغیبه، ص ۴۴.

۳. عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۷.

بخش ۲

راویان اهل تسنن حدیث سفینه

علامه میرحامد حسین در عیقات الانوار، از میان راویان و حافظان حدیث اهل سنت نود و دو راوی را که حدیث سفینه را در کتب خود از حضرت رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نقل کرده اند نام می برد و در تکمله تحقیق وی، محقق گرامی آقای سید علی میلانی گستره‌ی راویان این حدیث شریف را با یافتن راویان دیگری از اهل سنت وسعت بخشیده است. در ادامه نیز به همین طریق یعنی در دو بخش به نقل این روایت از راویان اهل سنت خواهیم پرداخت.

محمدبن ادريس شافعي (م ۲۰۴ هـ)

با سندی که به حنش بن معتمر کنانی می رسد، روایت کرده است که شنیدم ابوذر غفاری - در حالی که حلقه‌ی در کعبه را گرفته بود - چنین می گفت:

«ای مردم هر کس مرا می‌شناسد، من همان کسی هستم که می‌شناسید و کسی که مرا نمی‌شناسد، من ابوذر هستم. از رسول خدا ﷺ شنیدم که می‌فرمود: همانا مثال اهل بیت من در بین شما، مثال کشتی نوح است. هر کس داخل آن شود نجات می‌یابد و هر کس از آن تخلف ورزد نابود می‌شود».^۱

احمد بن حنبل

از ابوذر نقل شده که در خانه کعبه را گرفته بود و چنین می‌گفت: از پیامبر ﷺ شنیدم که می‌فرمود:
«آگاه باشید که مثال اهل بیت من در بین شما، مثال کشتی نوح است هر کس بر آن سوار شود، نجات یافته و هر کس از آن تخلف کند، نابود می‌شود».^۲

مسلم نیشابوری

روایت او نیز مانند روایت احمد بن حنبل است و در ادامه آن آمده است:

«... همانا مثال اهل بیت من در بین شما مانند در حیطه در بنی اسرائیل است؛ هر کس داخل آن بشود، گناهان برای او بخشیده می‌شود».^۳

۱. ذخیره الآمل، خطی.

۲. مشکاة المصابیح، ص ۵۲۳.

۳. الصواعق المحرقة، ص ۲۳۴.

ابن قتیبه

وی با سند خود از حنّس بن مُعتمّر روایت کرده است که گوید: وارد مسجد الحرام شدم، در حالی که ابوذر حلقه‌ی در کعبه را گرفته بود و می‌گفت: من ابوذر غفاری هستم. کسانی که مرا نمی‌شناسند من جُنْدَب صحابی و یار رسول خدا ﷺ هستم، از آن حضرت شنیدم که می‌فرمود:

«مثال اهل بیت من، مثال کشتی نوح است. هر کس بر آن سوار شود نجات می‌یابد».^۱

طبرانی

او نیز این حدیث را به صورت مُسند از ابوذر غفاری نقل کرده است که گوید: از رسول خدا ﷺ شنیدم که می‌فرمود:

«مثال اهل بیت من در بین شما، مثال کشتی نوح در قوم نوح است. هر کس بر آن سوار شود نجات یافته و هر کس تخلف ورزد، هلاک می‌شود و مانند دروازه حطّه بین قوم بنی‌اسرائیل است».^۲

و با سند خود از ابوسعید خُدّری نقل کرده است که گفت: از رسول خدا ﷺ شنیدم که فرمود:

«مثال اهل بیت من در میان شما، مانند کشتی نوح است، هر که به آن سوار شود، نجات یافته و هر

۱. ابن قتیبه، المعارف، ص ۸۶.

۲. طبرانی، المعجم الصغیر، ج ۱، ص ۱۳۹.

کس از آن بازماند، غرق شود، و مثال اهل بیت من در بین شما مثال دروازه‌ی حطه در بنی اسرائیل است، هر کس داخل آن شود آمرزیده می‌شود».^۱

حاکم نیشابوری

وی حدیث سفینه را با اسنادش از ابوذر غفاری با این عبارات نقل کرده است: شنیدم ابوذر، [در حالی که در خانه کعبه را گرفته بود] می‌گفت:

«ای مردم! هر کس مرا می‌شناسد، من همان کسی هستم که شناخته‌اید و کسانی که مرا نمی‌شناسند من ابوذر هستم، از رسول خدا ﷺ شنیدم که می‌فرمود: «مثال اهل بیت من مثال کشتی نوح است، هر کس بر آن سوار شود، نجات یافته و هر کس از آن تخلف کند، غرق شده است.» این حدیث بر طبق شرایطی که مسلم برای صحت حدیث صحیح قائل است، حدیثی صحیح است، ولی مسلم و بخاری آن را نقل نکرده‌اند.^۲

ابونعیم اصفهانی

وی این روایت را با الفاظ مختلف از گروهی از صحابه نقل کرده است:

۱. همان، ج ۲، ص ۲۲.

۲. حاکم نیشابوری، المستدرک، ج ۲، ص ۳۴۳.

الف - به سند خود از ابوذر نقل کرده است که رسول

خدا ﷺ فرمود:

«مثال اهل بیت من، مانند کشتی نوح است. هر کس بر آن سوار شود، نجات یافته و هر کس از آن تخلف کند، غرق می‌شود. هر کس در آخرالزمان با ما بجنگد، مثل این است که به همراه دجال (با ما) جنگیده است».

ب - به سند دیگر از ابن عباس از رسول خدا ﷺ روایت

شده است که فرمود:

مثال اهل بیت من، مثال کشتی نوح است. هر کس در آن سوار شود، نجات یافته و هر کس از آن تخلف ورزد، غرق شده است.

او این روایت را از ابوسعید خدری و حنّس بن مُعْتَمِر هم نقل کرده است که در ادامه آن آمده است:

«همانا مثال اهل بیت من، مثال دروازه‌ی حطّه است، هر کس از آن در وارد شود، بخشیده می‌شود.» یا «... و مانند دروازه‌ی حطّه در بین بنی اسرائیل است.»^۱

ابن مغازلی

وی حدیث سفینه را با اسناد متعدّد صحابه روایت کرده

است:

۱. منقبه المطهرین، خطی.

الف - وی با سند خود از سعید بن مسیب، از ابوذر نقل می‌کند که رسول خدا فرمود:

«مثال اهل بیت من مثال کشتی نوح است، هر کس در آن سوار شود، نجات یافته و هر کس از آن تخلف ورزد، غرق شود؛ و هر کس در آخر الزمان با ما بجنگد، گویا همراه با دجال جنگیده است».^۱

ب - همچنین با سند خود از سعید بن جبیر از ابن عباس که رسول خدا ﷺ فرمود:

«مثال اهل بیت من، مثال کشتی نوح است. هر کس در آن سوار شود، نجات یافته و هر کس از آن تخلف کند، غرق شود».^۲

سبط ابن جوزی

او با اسناد خود از ابوذر روایت کند که رسول خدا فرمود:

«مثال اهل بیت من مثال کشتی نوح است، هر کس در آن سوار شود، نجات یافته و هر کس از آن تخلف کند، غرق شده است».^۳

محب الدین طبری

وی این روایت را با اندک اختلافی از آنچه تاکنون نقل شده

۱. ابن مغزلی، مناقب، ص ۱۳۳ - ۱۳۲.

۲. همان.

۳. سبط ابن جوزی، تذکره الخواص، ص ۳۲۳.

است، ذکر می‌کند:

الف - از ابن عباس روایت شده است که رسول خدا فرموده:
«مثال اهل بیت من، مثال کشتی نوح است. هر کس
بر آن سوار شود، نجات یافته است و هر کس به آن
چنگ زند و بیاویزد، رستگار شده است و هر کس از
آن تخلف کند، غرق شده است».^۱

ب - از علی علیه السلام نقل شده است که رسول خدا فرمود:
«مثال اهل بیت من، مثال کشتی نوح است، هر کس
بر آن سوار شود، نجات یافته و هر کس به آن
بیاویزد، رستگار شده و هر کس از آن تخلف کند، در
آتش افکنده خواهد شد».^۲

نورالدین هیشمی

وی با شناختی که از راویان دارد به نقل این روایت پرداخته
است و درباره برخی افراد در سند این روایت که به نقل‌های
مختلف آن را آورده، داوری نموده است و ملاحظات سندی هم
دارد:^۳

الف - از ابوذر نقل شده است که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود:
«مثال اهل بیت من مثال کشتی نوح است، هر کس
در آن سوار شود نجات یافته و هر کس از آن

۱. طبری، ذخائر العقبی، ص ۲۰.

۲. همان.

۳. برای اطلاعات بیشتر بنگرید: هیشمی، مجمع الزوائد، ج ۹، ص ۱۶۸.

تخلف کند، غرق شود و هر کس در آخر الزمان با ما
بجنگد، کسی است که به همراهی دجل جنگیده
باشد».

ب - از ابن عباس از رسول خدا نقل شده که فرمود:
«مثال اهل بیت من، مثال کشتی نوح است، هر کس
در آن سوار شود، نجات یافته و هر کس از آن
تخلف کند، غرق شده است».

ج - از ابوسعید خُدَری روایت شده که گفت: شنیدم از رسول
خدا ﷺ که می فرمود:

«همانا مثال اهل بیت من در بین شما، مثال کشتی
نوح است. هر کس بر آن سوار شود، نجات یافته و
هر کس از آن تخلف کند، غرق شود. همانا مثال
اهل بیت من در بین شما مثال باب حطّه در بنی
اسرائیل است. هر کس داخل آن شود بخشیده
می شود».

سیوطی

او در شمار نویسندگان و مؤلفان پراثر اهل سنت در قرن نهم
هجری است، به همین مناسبت در آثار متعددی از این حدیث به
نقل های مختلف یاد کرده است:

الف - او در کتاب الدر المنثور خود از حاکم نیشابوری به نقل
از ابوذر غفاری روایت کرده است که از رسول خدا ﷺ شنیدم
که می فرمود:

«مثال اهل بیت من، مثال کشتی نوح است، هر کس بر آن سوار شود، نجات یافته و هر کس از آن تخلف کند، غرق می شود».^۱

ب - در کتاب خصائص الکبری آورده است که ابویعلی و حاکم از ابوذر نقل کرده اند که از رسول خدا ﷺ شنیدم می فرمود:

«همانا مثال اهل بیت من در بین شما، مثال کشتی نوح است هرکس بر آن سوار شود، نجات یافته و هر کس از آن تخلف کند، نابود می شود».^۲

ج - در کتاب احیاء المیت بفضل اهل البیت آورده است که از رسول خدا ﷺ شنیدم که می فرمود:

«مثال اهل بیت من مثال کشتی نوح است. هر کس بر آن سوار شود، نجات یافته و هر کس از آن تخلف ورزد، هلاک شده است؛ و مانند باب حطه در بنی اسرائیل است».^۳

ابن حجر مکی

وی حدیث سفینه را در کتابش «الصواعق المحرقة» چندین بار با الفاظ مختلف آورده است. وی در یکی از این نقل ها می گوید: از طرق متعدّد که بعضی، بعضی دیگر را تقویت می کند،

۱. سیوطی، الدر المنثور، ج ۳، ص ۳۳۴.

۲. سیوطی، الخصائص الکبری، ج ۲، ص ۲۶۶.

۳. سیوطی، احیاء المیت، خطی.

آمده است: رسول خدا ﷺ فرمود:

«همانا مثال اهل بیت من در بین شما، مثال کشتی نوح است. هر کس بر آن سوار شود نجات می‌یابد. و در روایت دیگری آمده است چنین کسی هلاک شده است و همانا مثال اهل بیت من، مانند باب حطّه در بین بنی اسرائیل است، که هرکس داخل آن می‌گردید، آمرزیده می‌شد»^۱.

---

۱. ابن حجر، الصواعق المحرقة، ص ۳۳۴.

بخش ۳

سند حدیث سفینه

بررسی سند حدیث سفینه، برای اثبات صحت این روایت، یا داوری و ارزیابی سندی صورت نمی‌گیرد، بلکه برای اثبات تواتر آن است؛ زیرا راویان بسیاری به ویژه از اهل سنت آن را روایت کرده‌اند و شمار ایشان در هر طبقه‌ای از طبقات، به قدری است که قطع و یقین به صدور این حدیث از پیامبر از آن استنباط می‌شود. گفتنی است بخش پیش‌رو برگرفته از اصل کتاب عِبَقَات و همچنین ملحقاتی است که محقق گرامی جناب حجت الاسلام و المسلمین آقای سید علی میلانی برای تکمیل سند این روایت در تلخیص این کتاب آورده‌اند.

الف - صحابه

۱. امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام؛

۲. ابوذر غفاری
۳. عبدالله بن عباس
۴. ابوسعید خُدری
۵. ابوالطفیل عامر بن واثله
۶. سلمه بن الاکوع
۷. انس بن مالک
۸. عبدالله بن زبیر

ب - تابعان

راویان این حدیث از تابعان شمار زیادی هستند که با توجه به اسناد این روایت می توان نام ایشان را برشمرد:

۱. حضرت علی بن الحسین علیه السلام
۲. سعید بن جبیر
۳. حَنَش بن مُعْتَمِر
۴. سعید بن مُسَیَّب
۵. عطیه بن سعید عوفی
۶. عامر بن عبدالله زبیر
۷. ایاس بن سلمه ابن الاکوع
۸. رافع غلام ابوذر

ج - محدثان و حافظان حدیث اهل سنت

بسیاری از محدثان و حفاظ حدیث اهل سنت، به طرق متعددی از حضرت رسول اکرم ﷺ حدیث سفینه را نقل کرده‌اند، اسامی برخی ایشان، به تفکیک و ترتیب زمانی از قرن دوم تا دهم هجری در ادامه بیان می‌شود:

نام راوی	قرن
ابواسحاق سبعی (م ۱۲۷ هـ)	قرن دوم
سلیمان بن مهران اعمش (م ۱۴۸ هـ)	
اسرائیل بن یونس سبعی (م ۱۶۲ هـ)	
محمد بن ادريس شافعی (م ۲۰۴ هـ)	قرن سوم
جراح مخلد عجلی (م ۲۰۵ هـ)	
یحیی بن سلیمان، ابوسعید کوفی (م ۲۳۸ هـ)	
احمد بن حنبل شیبانی (م ۲۴۱ هـ)	
مسلم بن حجاج قشیری (م ۲۶۱ هـ)	
ابوداود سلیمان بن اشعث سجستانی (م ۲۷۵ هـ)	
عبدالله بن مسلم بن قتیبه دینوری (م ۲۷۶ هـ)	
ابو عبدالرحمن احمد بن شعیب نسائی (م ۳۰۳ هـ)	قرن چهارم
ابویعلی احمد بن علی تمیمی موصلی (م ۳۰۷ هـ)	
ابوجعفر محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ هـ)	
ابوالفرج علی بن حسین اصفهانی (م ۳۵۶ هـ)	
ابوالحسن علی بن عمر دارقطنی (م ۳۸۵ هـ)	

حدیث سفینه

نام راوی	قرن
محمد بن عبدالله حاکم نیشابوری (م ۴۰۵ هـ)	قرن پنجم
احمد بن موسی بن مردویه اصفهانی (م ۴۱۰ هـ)	
احمد بن محمد بن ابراهیم ثعلبی (م ۴۲۷ هـ)	
عبدالمالک بن محمد ثعالبی (م ۴۳۰ هـ)	
ابو نعیم احمد بن عبدالله اصفهانی (م ۴۳۰ هـ)	
ابوبکر احمد بن علی بن ثابت خطیب بغدادی (م ۴۶۳ هـ)	
علی بن محمد بن طیب جلابی (ابن مغزلی) (م ۴۸۳ هـ)	
منصور بن محمد سمعانی (م ۴۸۹ هـ)	
شهردار بن شیرویه دیلمی (م ۵۵۸ هـ)	قرن ششم
موفق بن احمد مکی خوارزمی (م ۵۶۸ هـ)	
مبارک بن محمد معروف به ابن اثیر جزری (م ۶۰۶ هـ)	قرن هفتم
محمد بن عمر تیمی بکری فخر رازی (م ۶۰۶ هـ)	
یوسف بن قزاوغلی سبط ابن الجوزی (م ۶۵۴ هـ)	
محمد بن یوسف گنجی شافعی (م ۶۵۸ هـ)	
جمال الدین محمد بن مکرم انصاری (م ۷۱۱ هـ)	قرن هشتم
حسین بن محمد طیبی (م ۷۳۴ هـ)	
محمد احمد بن محمد شمس الدین ذهبی (م ۷۴۸ هـ)	
علی بن ابی بکر بن سلیمان هیثمی (م ۸۰۷ هـ)	قرن نهم
احمد بن علی بن حجر عسقلانی (م ۸۵۲ هـ)	
جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر سیوطی (م ۹۱۱ هـ)	قرن دهم
نور الدین علی بن عبدالله سمهودی (م ۹۱۱ هـ)	
احمد بن محمد بن علی هیثمی مکی (م ۹۷۳ هـ)	

بخش ۲

شواهد و مؤیدات حدیث سفینه

در میان روایات ائمه علیهم السلام، روایات دیگری نزدیک به مضمون این روایت، از امام علی و امام سجاد علیهما السلام وجود دارد که تأیید کننده متن اصلی حدیث سفینه است:
چند روایت از حضرت علی علیه السلام که مؤید محتوا و مدلول حدیث سفینه است:

حدیث اول:

شخصی به نام عَبَّاد بن عبدالله اسدی روایت می‌کند که روزی در رُحبه در حضور علی بن ابی طالب علیه السلام بودم. مردی نزد وی آمد و درباره‌ی آیه **﴿أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ يَتِيئَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَ يُتْلُوهُ شَاهِدٌ مِّنْهُ...﴾**^۱ از او پرسید، علی علیه السلام در پاسخ فرمود:

۱. هود، ۱۷.

«... به خدا سوگند اگر می‌دانستند که چه چیزها درباره‌ی ما خانواده، بر زبان پیامبر امی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جاری شده است، نزد من محبوب‌تر از آن بود که همین میدان پر از طلا و نقره باشد. به خدا سوگند که مثال ما در بین این اُمّت، مثال کشتی نوح در قوم نوح است، و همانا مثال ما در این اُمّت، مثال دروازه‌ی حطّه در بین بنی اسرائیل است»^۱.

حدیث دوم:

یعقوبی در کتاب تاریخ خود، از حضرت امیر المؤمنین عَلَيْهِ السَّلَام نقل می‌کند:

«چرا شما را سرگردان کرده‌اند؟ از دامان خاندان پیامبرتان به کجا می‌روید؟ من از سنخ اصلاّب اصحاب کشتی هستم. همان‌گونه که اهل نجات، در آن کشتی نجات یافتند، در این کشتی [نیز] نجات می‌یابند. وای و خواری برای هر کسی که از آنان تخلف کند. من در بین شما مانند کهف هستم برای اصحاب کهف. من در میان شما، دروازه‌ی حطّه هستم. هرکس داخل آن شد، نجات یافته و هرکس از آن تخلف نمود، نابود گردید...»^۲.

۱. متقی هندی، کنز العمال، ج ۲، ص ۲۷۸ - ۲۷۷.

۲. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۰۱.

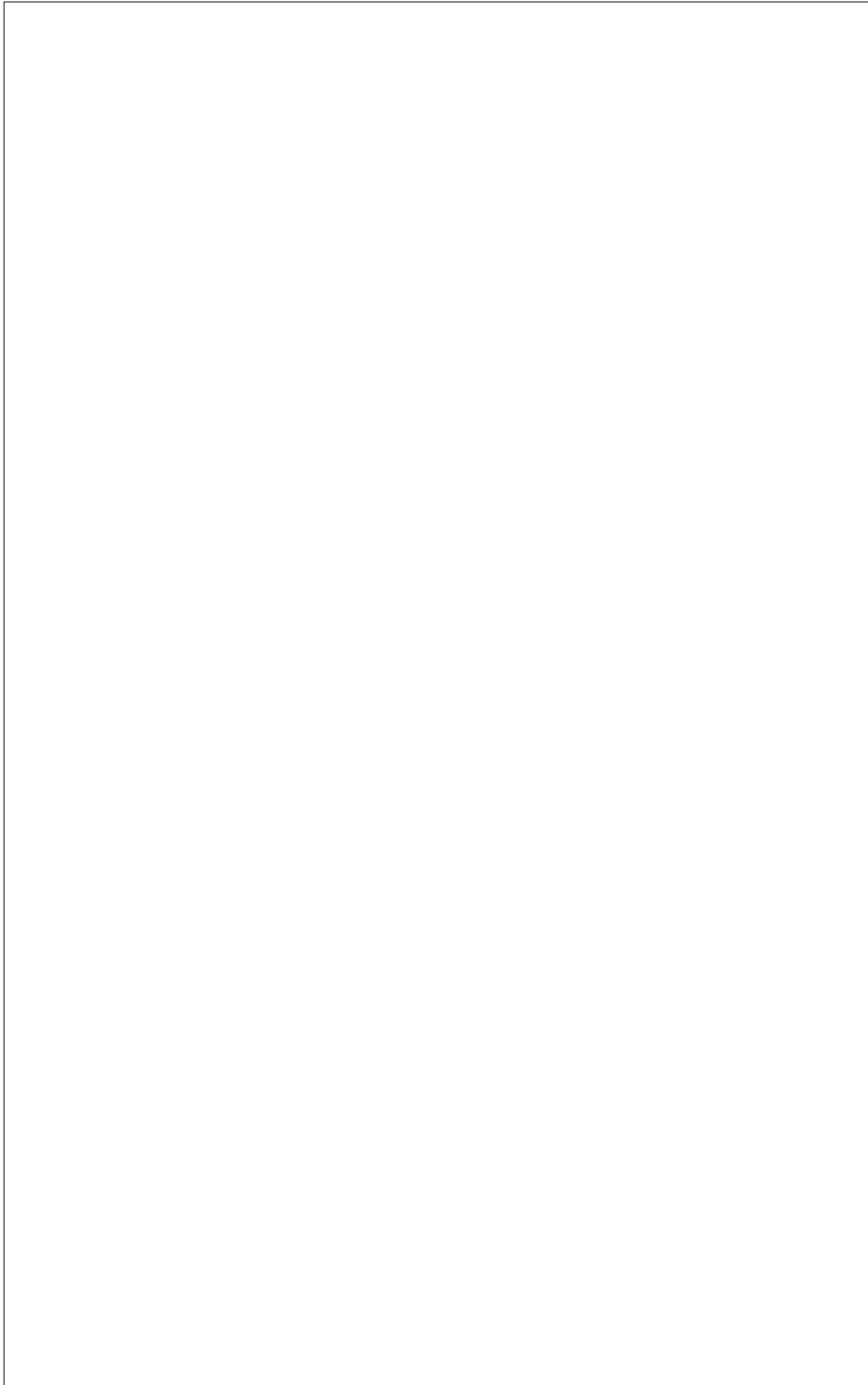
روایتی از امام سجاده علیه السلام در تأیید حدیث سفینه

جعّابی از ایشان نقل می‌کند که فرمود:

«ما آن کشتی جاری در گرداب‌های عمیق هستیم. هرکس بر آن سوار شود، در امن است، و هرکس آن را ترک گوید، غرق شود. و همانا خداوند تبارک و تعالی، از کسانی که ما را دوست دارند، در پشت پدرانمان پیمان گرفته است، از این‌رو ولایت ما را ترک نمی‌کنند، زیرا خداوند سرشت آن‌ها را بر ولایت ما نهاده است.»^۱

---

۱. قندوزی، ینابیع الموده، ص ۲۳.

بخش ۵

دلالت حدیث سفینه بر امامت اهل بیت علیهم السلام

این بخش، در پاسخ به کسانی است که، معتقدند این حدیث بر فرض صحت، در اثبات امر ولایت، قابل استناد و استدلال نیست. از این رو به بررسی وجوه و جهاتی که این حدیث بر آن دلالت دارد، اختصاص یافته است.

۱. پیروی از اهل بیت علیهم السلام واجب است

این حدیث بر وجوب تبعیت مطلق از اهل بیت علیهم السلام دلالت دارد. پس از خدا و رسولش، تبعیت و پیروی از هیچ کس به این صورت [به صورت مطلق] واجب نیست.

۲. پیروی از اهل بیت علیهم السلام موجب نجات و رهایی است

این حدیث بیانگر آن است که پیروی از اهل بیت علیهم السلام موجب نجات و رهایی است. این مقام دلیل بر عصمت آنها

است و داشتن عصمت، مستلزم مقام امامت و جانشینی است. چنانچه گفته شده همانطور که نجات برای کشتی نشستگان قوم نوح عَلَيْهِ السَّلَام ثابت است. حضرت رسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تشویق نموده که مردم به ثقلین کتاب خدا و عترتش تمسک جویند و چنین فرمود: «آن دو [کتاب خدا و عترتش] از یکدیگر جدا نمی‌شوند، تا این‌که بر کنار حوض (کوثر) بر من وارد شوند».

پیامبر با این عبارات، نجات را منحصر به آنان دانسته و تنها ایشان را عامل و علت نجات معرفی کرده است، پس تمسکی که گفته شد، اثبات می‌گردد.

۳. اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام بر دیگران افضلیت و برتری دارند

این حدیث برتری مطلق اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام بر دیگر مردم را بیان می‌کند، به دلیل همین برتری هم پیروی از ایشان از سوی پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مورد تأکید قرار گرفته است و اگر جز این بود حتماً به پیروی از گروه دیگری توصیه می‌فرمود.

۴. محبت اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام واجب است

این روایت بر وجوب محبت اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام به صورت مطلق دلالت می‌کند، این وجوب نیز، دلیل بر وجوب عصمت و افضلیت آنان و لزوم تبعیت و انقیاد نسبت به ایشان است، که مستلزم امامت ایشان نیز هست.

۵. اهل بیت عصمت دارند

این حدیث محبت اهل بیت علیهم السلام را سبب رهایی و نجات می‌داند. این مفهوم دالّ بر عصمت ایشان است؛ چرا که اگر از ایشان کاری سر بزند که سبب خشم و غضب پروردگار باشد، در آن صورت محبت، دوستی و پیروی از ایشان جایز نیست، به طریق اولی واجب هم نخواهد بود، با اثبات عصمت ایشان تردیدی در امامت ایشان نخواهد بود.

۶. تخلف از اهل بیت علیهم السلام گمراهی است

یکی از مدلول‌های دیگر این روایت چنین است، هر کس از اهل بیت علیهم السلام تخلف کند، هلاک و گمراه می‌شود؛ از این رو خلفا چون از اهل بیت تخلف ورزیدند، بطلان جانشینی آنان نسبت به رسول خدا صلی الله علیه و آله روشن می‌شود و خلافت حضرت علی علیه السلام ثابت می‌گردد.

۷. اهل بیت میزان شناخت مؤمن و کافر هستند

این حدیث دلالت می‌کند که هر کس از اهل بیت تبعیت و پیروی کند، رستگار شده و نجات یافته است، و هر کس مخالف آنان باشد و ایشان را رها کند، از کافران زیانکار خواهد بود. بنابراین به وسیله‌ی آنان و به پیروی از آنان، مؤمن از کافر تشخیص داده می‌شود، این مطلب به معنای امامت و ریاست عامّه آنهاست، زیرا ریاست و امامت، از شئون عصمت است که

عصمت، مستلزم امامت است.

۸. وجود امام در هر دوره و زمانی ضروری است

این روایت ضرورت وجود امام معصوم را در هر دوره و زمانی تا روز قیامت ثابت می‌کند. باید چنین باشد، تا برای همیشه، امت اسلام، توان سوار شدن بر این کشتی را داشته باشند، و به وسیله‌ی آن از هلاکت و نابودی رهایی یابند.

۹. اهمیت دادن ابوذر به حدیث سفینه

جناب ابوذر غفاری بر اهمیت حدیث سفینه تأکید فرمود. این تأکید نشان دهنده‌ی اعتقاد او به دلالت این حدیث، بر امامت امیرالمؤمنین علیه السلام است، و این همان چیزی است که بینی دشمنان حقیقت را به خاک می‌مالد، و موجب سرافرازی دوستان حق می‌شود.

۱۰. همراهی حدیث سفینه و حدیث ثقلین

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود:

من در بین شما، کتاب خدا و عترتم اهل بیتم را به جا می‌گذارم. آن دو، جانشینان من پس از من هستند. یکی از دیگری بزرگتر است. وسیله‌ای است پیوسته، از آسمان تا زمین. اگر به آن دو چنگ زدید، هیچ گاه گمراه نمی‌شوید. همانا آن دو، هرگز از یکدیگر جدا نمی‌شوند، تا این‌که روز قیامت

برکنار حوض بر من وارد شوند؛ در گفتار از اهل بیت من سبقت نگیرید، که هلاک می‌شوید از آنها عقب نمانید که از بین می‌روید. زیرا مثل آنان در بین شما مثال باب حطه است در بنی اسرائیل، که هر که داخل آن گردید آمرزیده شد. ...^۱

۱۱. همراهی حدیث سفینه و حدیث اشباح

حدیث سفینه در برخی روایات، ضمن حدیث اشباح پنج‌گانه، با روش و سبکی نقل شده است که به وضوح و روشنی بر امامت اهل بیت علیهم‌السلام دلالت دارد.

حمویبی به سندش از ابوهریره از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم روایت کرده است که فرمود:

«هنگامی که خداوند متعال ابوالبشر را آفرید و از روح خود در او دمید، آدم علیه‌السلام به طرف راست عرش توجه کرد، و نور پنج شبح را دید که در حال سجود و رکوع هستند. آدم گفت: پروردگارا! آیا پیش از من کسی را از خاک و گل آفریده‌ای؟ فرمود: نه، ای آدم. گفت: پس این پنج نفر را که به شکل و قیافه‌ی خود می‌بینم، کیانند؟»

فرمود: اینان پنج نفرند از فرزندان تو، اگر آنها نبودند، تو را نمی‌آفریدم و اگر آنها نبودند، بهشت

۱. ابن ابی‌الفوارس، الاربعین، خطی.

و جهنم و عرش و ... را نمی‌آفریدم. این‌ها پنج نفرند که برای آنان، پنج اسم از اسماء خود جدا کرده‌ام: من محمودم و این محمد است، من عالی هستم و این علی است، من فاطرم و این فاطمه است، من احسان هستم و این حسن است، من محسن هستم و این حسین است. .... ای آدم! اینان برگزیدگان من از آفریدگانم هستند، به وسیله‌ی آنان نجاتشان می‌دهم و هلاکشان می‌کنم. اگر تو هم به من نیازی داری، به اینان توسل جوی.

آن‌گاه رسول خدا فرمود: ما کشتی نجات هستیم، هر کس به آن بیاویزد، نجات یافته، و هر کس از آن دوری کند، نابود شده است. هرکس حاجت و نیازی به خداوند دارد، باید فقط به وسیله‌ی ما اهل بیت، از خداوند درخواست کند»^۱.

۱. حموی، فرائد السمطين، ج ۱، ص ۳۶.

منابع

١. ابن حجر الهيتمي، الصواعق المحرقة، تحقيق: عبدالرحمن بن عبدالله التركي، بيروت، مؤسسة الرسالة، ١٤١٧ ق - ١٩٩٧ م.
٢. ابن حيون، شرح الاخبار، تحقيق: محمدحسين حسيني جلالى، قم، جامعه مدرسين، ١٤٠٩ ق.
٣. ابن مغازلى، مناقب الامام على بن ابيطالب، مشهد، رستگار، ١٣٨٧ ش.
٤. بى آزار شيرازى، عبدالكريم، باستان شناسى و جغرافياى تاريخى قصص قرآن، تهران، دفتر نشر فرهنگ و معارف اسلامى، ١٣٨٠ ش.
٥. حاكم نيشابورى، المستدرک على الصحيحين، تحقيق: مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١١ ق.
٦. حلبى، الكافى فى الفقه، تحقيق: رضا استادى، قم، مكتبة اميرالمومنين، بى تا.

٧. حموي جويني، فرائد السمطين، مؤسسه المحمودي، بي جا، بي تا.
٨. خطيب بغدادي، تاريخ بغداد، تحقيق: مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٧ ق.
٩. ديلمى، حسن بن ابى الحسن، ارشاد القلوب، قم، شريف رضى، ١٤١٢ ق.
١٠. دينورى، ابن قتيبه، عبدالله بن مسلم، المعارف، تحقيق: ثروت عكاشه، قاهره، مصر، الهيئه المصريه العامه للكتاب، ١٩٩٢ م.
١١. سليم بن قيس، كتاب سليم بن قيس الهلالي، ترجمه و تحقيق: اسماعيل انصارى زنجاني، قم، الهادي، ١٤١٦ ق.
١٢. سمهودي، جواهر العقدين، بغداد، مطبعة العاني، ١٤٠٥ ق.
١٣. سيد مرتضى، الشافى فى الامامه، تحقيق: سيد عبدالزهره حسيني خطيب، تهران، مؤسسه الصادق، بي تا.
١٤. سيوطي، الدر المنثور، بيروت، دار الفكر، ١٩٩٣ م.
١٥. شرف الدين، المجالس الفاخره، مؤسسه المعارف الاسلاميه، ١٤٢١ ق.
١٦. شيخ صدوق، الامالى، كتابخانه اسلامي، ١٣٦٢ ش.
١٧. شيخ صدوق، عيون اخبار الرضا، انتشارات جهان، ١٣٧٨ ش.
١٨. شيخ صدوق، كمال الدين و تمام النعمه، تحقيق: على اكبر غفارى، تهران، اسلاميه، ١٣٩٥ ق.
١٩. شيخ طوسى، الامالى، قم: دارالتقافه، ١٤١٤ ق.
٢٠. طبرانى، حافظ ابوالقاسم سليمان بن احمد، المعجم الكبير، تحقيق حمدى عبدالمجيد السلفى، بيروت: دار احياء التراث العربى، ١٤٠٤ ق.

٢١. طبرسى، ابومنصور احمد بن على، الاحتجاج، مشهد: نشر مرتضى، ١٤٠٣ ق.
٢٢. طبرى، احمد بن عبدالله، ذخائر العقبي فى مناقب ذوى القربى، قاهره، مصر، مكتبة القدسى، ١٣٥٦ ق.
٢٣. طيبي، الكاشف عن حقائق السنن، تحقيق: عبدالحميد هنداوى، مكة المكرمة - الرياض، ١٤١٧ ق - ١٩٩٧ م.
٢٤. فخرالدين رازى، مفاتيح الغيب، بيروت، دار احياء التراث العربى، ١٤٢٠ ق.
٢٥. مجلسى، بحار الانوار، بيروت، دار احياء التراث العربى، ١٤٠٣ ق.
٢٦. ملا على قارى، مرقاة المفاتيح، بيروت، دار الفكر، ١٤٢٢ ق.
٢٧. مناوى، التيسير، رياض، مكتبة الامام الشافعى، ١٤٠٨ ق.
٢٨. مناوى، فيض القدير، مصر، المكتبة التجارية الكبرى، ١٣٥٦ ق.
٢٩. ميرحامد حسين، عيقات الانوار فى اثبات امامة الائمة الاطهار، اصفهان، كتابخانه اميرالمومنين، ١٣٦٦ ش.
٣٠. ميلانى، تشييد المراجعات و تنفيذ المكابرات، قم، على الحسينى الميلانى، ١٤١٧ ق.
٣١. نعمانى، الغيبة، تحقيق: على اكبر غفارى، تهران، نشر صدوق، ١٣٩٧ ق.
٣٢. هيثمى، مجمع الزوائد، تحقيق: حسام الدين القدسى، قاهره، مكتبة القدسى، ١٤١٤ ق.

